

Fıkıh-Mezhep-Sünnet / Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi | Feride Kardaş

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2020-2021

İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarından Mürteza Bedir'in doçentlik başvurusu için kaleme aldığı bu kitapta, Kur'an ve hadisin ahkâm-ı şer'îyyeye dönüşümünün yöntem ve felsefesini ve bu hükümlerde Hz. Rasullullah'ın rolünü ve otoritesini, Hanefi mezhebinin tarihsel gelişimi bağlamındaki konuları incelemiştir. Kitabın birinci bölümünde, fıkıh usulü ilminin tarihi gelişimi ve Hanefi mezhebinde usul-ü fıkıh alanında yazılan eserlerin tarihsel sınıflandırılması yapılmıştır. İkinci bölümde başlangıçtan hicri 4. yüzyıla kadarki dönem de fıkıh usulünün teşekkülü konusu ele alınmıştır. Üçüncü bölümde fıkıh usulünün klasik teorisinin oluşmaya başladığı hicri 4.ve 6. yüzyıllarda ki fıkhi faaliyetler anlatılmıştır. Dördüncü bölümde ise, hicri 6. ve 13. yüzyıl aralığındaki zaman diliminde gerçekleşen genelde fıkıh teorisi, özelde haber teorisi üzerinde durulmuştur.

Birinci Dönem

Fıkıh Teorisine Giriş: Tarihsel Gelişme, Ekoller ve Dönemler

Fıkıh Usulü İlminin Doğuşu

Fıkıh usulü ilminin eser bazında İmam Şafii'nin er- Risale 'si ile başladığı bilinmektedir. Bu eserden önce de fıkıh usulü hakkında bazı isimlerin eser yazdığına dair atıflar olmuşsa da eserleri kesin olarak bilinmektedir.

Fıkıh usulü tarihini, fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmalarından bağımsız olarak değerlendirmeliyiz. Oryantalist C. Melchert'in yaptığı araştırmada, mezheplerin aslında ismini aldıkları İmamlar tarafından kurulmadıklarını iddia etmektedir. Gerçek anlamda Şafii mezhebinin kuran kişinin İbn Süreyc (306/918), Hanbeli mezhebinin Hallal (321/923), Hanefi mezhebinin Kerhi (340/952), Maliki mezhebinin ise el- Ebheri (375/986) tesis etmiştir. Ona göre Hanefi ve Maliki mezhepleri diğer iki mezhepten daha sonra kurumsallaşmıştır.

Bu görüşler ele alındığında mezheplerin kurulması ve sonrasında fıkıh metnlerinin ortaya çıkması birbirinden bağımsız değerlendirilmemelidir. Yazılan her eser o mezhebin karakterini yansıtmaktadır. Mezheplerin geneli değerlendirildiğın de iki usul yöntemi dikkati çekmektedir. Fıkıhçı ve kelamcı adı verilen bu yöntemlerde temel bir görüş ayrılığı olmadığı, sadece fıkıhın kelamla olan ilişkisi bakımından bir ayrışmaya gidildiğı fark edilir. Şafii, Maliki ve bir kısım Hanbeliler 5. yüzyıldan itibaren Eş'ari kelam mezhebinin benimsediler ve Hanefiler ise 7. yüzyıldan itibaren Maturidi Kelam mezhebine dâhil oldular.

Kelam- Fıkıh Usulü İlişkisi

İslam inanç sistemini oluşturan kelami mezheplerin H. 4. yüzyılın sonlarından itibaren fıkıh usulünü belirleme çabasına giriştikleri görölmektedir. Hanefi usul bağlamında kelam- usul ilişkisine bakacak olursak Hanefilerin fıkıhı öncelediğini ve Maturidiliğın kabulüne kadar kelami bir arayış içine girmedikleri görölmektedir. Kimi Hanefi âlimler Mutezile tarafında dururken kimileri de Ehl-i Hadis tarafında yer almaktaydılar. Mutezileye yakın olanlar, Mihne olaylarından sonra artık kendilerinin Mutezile olmadıklarını açıklamak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde oluşan Maturidi kelamını sahiplenmişlerdir. Alâeddin es-Semerikandi Maturidilik hakkında eserler kaleme almış ve bu kelami fikirler doğrultusunda Hanefi mezhebinin yeniden inşa etmeyi hedeflemişti.

Bağdat Hanefilerinin usulünü belirleyen Cessas ve Saymeri 'nin Mutezile kelamından etkilendikleri aşikârdır. Semerikandi, Bağdat Hanefilerinin, bu yeni oluşturulan Maturidi kelamı ilkeleri doğrultusunda fıkıhlarını tekrar gözden geçirmelerini teklif etmişti. Kurulan Türk devletlerinin de Maturidiliğı desteklemesiyle Mutezileden kopuş tamamen gerçekleşmişti.

Bütün bu siyasi gelişmelerin öncesinde sadece fıkıhla ilgilenen ve bu alanda ilkeler ve uygulamalar oluşturan Hanefiler, bu süreçten sonra elde ettikleri hükümlerin sünni ilkelerle uyumunu ispat etmek durumunda

kalmıştı.

Hanefi Fıkıh Usulü Tarihinde İki Gelenek

Füru meseleler etrafında oluşan hükümlerden sonra bu fıkıh meselelerin karar aşamasında izlenen yöntem sorgulanmaya başlandı. Her mezhep bu süreçte kendi usul teorisini geliştirdi. Kelamcı ve fıkıhçı (tarikâtü'l-mütekellimin ve kitabetü'l-fukaha) yöntemler olarak iki yöntem ortaya çıktı. Mutezile ve daha sonra Eş'ari ve Maturidiliğin gelişmesiyle kelami fıkıh yazımı da ilerlemiş oldu. Fıkıh yöntemler ise sadece fıkıhın kendi çerçevesinde kalmıştır. Bu konuda Gazali "aşırı bir biçimde fıkıhın ayrıntılarını usule taşımak" yorumunu yapmıştır.

Klasik Hanefi Usul Geleneği

Debusi(430/1039), Hanefiler arasında 5. yüzyıl ve sonrasında fıkıhçı usul yönteminin tekrar yayılmasında etkin bir isim oldu. Bağdat kaynaklı bu usul tarzı, Mutezile olarak anılan Cessas ve Kerhi'nin fıkıh usulüydü. Debusi, Cessas'ın usulünü tekrar canlandırırken daha fıkıh eğilimli olmaya özen göstermişti. Daha sonra Sünnilik ölçüsü olarak alınacak bazı hükümleri aynen korumuştur. Hüsün- kubuh meselesi gibi. Debusi, kendini Mutezileden ayırma düşüncesine sahip değildi.

Hanefi geleneğinin yayılmasında ve Mutezileden ayrı düşündüklerini sıklıkla ifade eden iki önemli isim Serahsi ve Pezdevi 'dir. Mutezile eğiliminden dolayı eleştirdikleri Cessas ve Debusi tarzını temelde değiştirmemişler ve bu nedenle Semerkandî'nin ağır eleştirisine maruz kalmışlardır. Zamanla gelişen Mutezile karşıtlığından pay almak istemeyen Hanefi uleması kelamı fıkıha karıştırmadan salt fıkıhçı usul geleneğini korumuşlardır.

Ehl-i hadis, Hanefi fıkıh usulünde iki şeyi çok eleştirmişti. İlki istihsan ikincisi hadislerin ele alınış şekli. Hadisçilerin sahih dediği pek çok hadise, Hanefi fıkıhına uymuyor gerekçesiyle Hanefilerin hadisleri kabul etmemesidir. Hanefi kuramı, Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'den gelen rivayetlerle oluşturulmuştu ve 4. Yüzyılda da usul eserleri yazıldı. 3. yüzyılda da hadisler kayda geçirilmişti. Hanefi fıkıh usulü âlimi usulünü yaparken bu hadisler ve kendi fıkıh doktrini arasında uzlaşma yoluna gitmiştir.

Bir uzlaştırma çabası da 4. yüzyıldan son şeklini alan ve diğer usullerle uyumlu hale gelen Hanefi usulü ile üç kurucu imamın görüşlerinin arasında gerçekleşti. Hanefiler hem kelamda hem fıkıh alanında sünni görüşte olduklarını ispat sadedinde Maturidilik, onlar için çok önemli olmuştu. Ama fıkıh usulünde Maturidilik çok etkili olamadı. Han Hanefilik Sünniliğe aşırı yorum ve özgün karakterini koruyarak katıldı.

Fıkıh Usulü ve Mezhep İlişkisi

Füru' fıkıh eserleri usul-u fıkıh eserlerinden önce kaleme alınmıştır. İmam Malik'in el-Muvatta 'ı, Şeybani ve Ebu Yusuf'un kitapları, İmam Şafii'nin el-Ümmü, Sahnun'un el- Müdevvene 'si 2. yüzyıl sonu yazılmıştı. İmam Şafii'nin er-Risalesi hariç diğer usule dair kitaplar 4. yüzyılda yazılmaya başlanmıştır. Yani füru' metinleri tamamlandıktan sonra usul metinleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Usuldeki tek gayenin var olan kuralların nasıl elde edildiğinin bilinmesi değil islam düşüncesinin sonraki dönemlerinde ortaya çıkan Sünni düşünce ortak paydasında birleşmek amacı da güttüğü görülmektedir. Bu durumda tek tip müslüman riskini beraberinde getirdi. Fıkıh çoğulculuk potansiyel parçalayıcı olarak algılandı. Modern dönemlerde ise fikri ayrılıklar, sıfırlanarak lafzi tartışmalar olarak görüldü.

Mezhepler arası fikri ayrılığı ortadan kaldıran bir diğer faktörde batı hukuku etkisiyle meydana gelen kanunlaştırma hareketidir. Fıkıh mirasımız yeni devletlerin malzemesi yapılmış sadece dört mezhebin değil her türlü içtihad bu kanunlaşma hareketine dâhil edilmiştir. Bu sayede fıkıh bakış açısı değiştirilmişti. Hüküm elde etmede ilk sırada olan kitap, sünnet, icma' ve kıyasın yerine ikincil seviye başvurulması gereken maslahat, istihsan, örf vd. konular ön sıraya geçirilmiştir.

Süreci hızlandıran bir diğer faktörde fıkıh hukuk gibi anlamak yanılgısıdır. Hukuk söylemi onun dini boyutunu unutturdu ve hukuk boyutu gündeme oturdu. Biz İslam kurallarını tekrar hayatımıza geçirmek istiyorsak

yeniden kitap, sünnet, icma' ve kıyası kullanmalıyız.

Dönemler

Bu çalışma Hanefi geleneğinin tarihi hakkında bilgi vermeyi amaçlamış ve iki farklı gelenek olan fıkıhçı ve kelimacı yaklaşım dikkate alınmıştır. Hanefi usulünün daha iyi anlayabilmek için Hanefi usulünün dönemleri üç başlık altında incelenmiştir.

1-Teşekkül dönemi: 4./10. yüzyılın başına kadar.

2-Klasik dönem: 4./10. dan 6./12. yüzyılın ilk yarısına kadar.

3-Klasik dönem sonrası: 6./12. dan 19. yüzyıla kadar. Bu dönemde iki konu altında incelenmiştir.

A-Hâkim Hanefi usulü devam ettirenler.

B-Diğer mezheplerin usulüyle uzlaşma arayışında olanlar.

Teşekkül Dönemi:

Bu dönemin en belirgin özelliği bu döneme ait fıkıh usulü metninin günümüze ulaşmamasıdır. Bu durum bu dönemde fıkıh usulüne ait eser yazılmadığı manasına geldiği gibi, yazılan eserleri kayb olduğu manasına da gelebilir. Fıkıh usulüne ait eser derken standart usul metinleri kastedilmemektedir. İmam Şafii'nin fıkıh usulü kitabını yazdığı bu dönemden öncede usulün belirli konulara ait eserlerin yazıldığı kuvvetle muhtemeldir. Ancak bu metinlerin günümüze ulaşmamış olmasının sebepleri şunlar olabilir: Sonradan kaleme alınan ve daha kapsayıcı olan bu eserlere ilginin azalmasıyla istinsah edilmemeleri ve zamanla yok olmalarıdır. İkinci olarak da sonradan yazılan eserlere uygun olmamasıdır. Çünkü usul ilmi bu dönemde sünni bir çerçeveye oluşturmuş ve Hanefilerinde bu duruma ayak uydurma gayretiyle mutezile etkisindeki eski eserlere değer atfedilmemiş olmasıdır.

İsa b. Eban ve Hanefi Haber Teorisinin Ortaya Çıkışı

İmam Şafii'nin yaşadığı dönemde hem hadis hem de fıkıh eserleri verilmeye başlamıştı. Bu sayede İmam Şafii bu iki tarzın eserlerdeki eksiklikleri gördü. Re'y ekolünün bu eksikliği giderme noktasında ilk adım Şeybani'nin talebesi İsa b. Eban el-Basri (221/836)'den geldi. Mutezile kelamıyla yakından ilgilenen İsa b. Eban'ın eserleri günümüze gelmemiştir. Onu fikirlerini sistematik şekilde özetleyen Cessas'tır. Yani günümüze ulaşan en eski ve kapsamlı Hanefi fıkıh usulü kitabı el-Fusul fi'l Usul, İsa b. Eban'ın Hz. Peygamber'den yapılan rivayetlere dair görüşlerinin toplandığı bir eserdir.

Cessas bu eserinde İsa b. Eban'dan alıntı yaparak kendine ait Hanefi haber teorisini kurucu imamlara bağlamak ve sahihlik elde etmektir. Kendi görüşleriyle İsa b. Eban'ın görüşlerini sunar ve farkları iyice belirler. Son dönem okuyucuları da İsa b. Eban'ın görüşlerini bu şekilde öğrenmiştir.

Haber kavramı .

İlk usul eserlerinde haber, Hz. Peygamber'den gelen söz ve davranışları anlatan terimdir. İmam Şafii'nin geliştirdiği haber teorisi yani, sünnet ve hadis malzemesinin toplumun zihnindeki ortak bilgiler olması Hanefi teorisini İsa b. Eban tarafından da genel hatlarıyla kabul edilmiştir.

Haberin rasyonel tasnifi.

İsa b. Eban, haberi İmam Şafii'den farklı olarak rasyonel açıdan ele alır. Ona göre, haberde üç olasılık vardır. İlki, doğruluğu kesin olanlar. Mesela Hz. Muhammed'in risaleti ve tebliğ ettiği kitabın bilgileri ki bu habere mütevatir haber denir. İkincisi yanlışlığı kesin olan haberler. Mesela, yalancı peygamberlerin sözleri. Üçüncüsü, her iki tarafa ihtimali olan haberler. Tam doğru ve tam yanlış arasında kalan haberler. Bunlar yoruma açıktır.

Haberin tasnifi.

Dini tasnif olarak adlandırılan bu tasnifte haber, üç kısma ayrılır. İlk ikisi topluluk haberi, üçüncüsü ise ümmetin hakkında ihtilafa düştüğü haberdir. Topluluk haberleri ümmetçe genel kabul görmüş haberlerdir. Bu kısımda iki ayrı şekilde incelenmiştir. Sebepleri ise şunlardır: birincisi, haberin islam geleneği içerisinde farklı yorumlanma imkânı olup olmadığı. İkincisi, sahabenin bir haberle ilgili tutumların yorumlanmasıdır. İsa b. Eban topluluk haberinin ilkine recim örneğini verir. Hakkında Kur'an'dan nas olan bir olayın peygamber uygulamasıyla fıkıh usulü delilleri hiyerarşisiyle çatışan bir olay görünümünde ama genel kabul var. Müslüman açısından bu haberin bağlayıcılığı ne olmalıdır? İsa b. Eban'a göre, bu haberi inkâr eden kimse dinden çıkmaz ama yanlış tevil etti denir. Topluluk haberlerinden ikincisi ise, mesih, kasame, fazlalık faizi gibi sahabenin genel kabulü olmakla birlikte sahabenin önde gelenlerinin yaptığı itiraza sebep olan sünnetlerle ilgili haberlerdir. Bu tür haberlere yapılan itirazlar inançta değil dini pratikte olan eksiklik olarak değerlendirilir. İsa b. Eban'a göre toplulukla gelen bu iki haber çeşidi müctehidi bağlar. Bu haberlerin inkârı durumunda Müslümanın dini konumu ile daha fazla ilgilenmiştir ve mütevatir haberi inkâr eden hakkında islamdan çıkışı görüşündedir. Üçüncüsü, toplumda fazla bilinmeyen haberlerdir. Âlimler arasında anlaşmazlığa sebep olan genelde bu haberlerdir. Bu haberleri inkâr edenler dinden çıkmazlar.

İsa b. Eban'ın bu iki tasnifinden sonra Hanefilerin kabul ettiği mütevatir, meşhur ve ahad sınıflandırmasına ulaşırız. Onun bu tasniflerinden sadece fıkıh bir amaç olmadığı aynı zamanda kelami bir amaçta güttüğü fark edilmektedir.

Raviler .

İsa b. Eban'ın haber teorisinde ikinci konu ravilerle ilgilidir. Ravi örnekler sahabeden seçilmiştir ve onların fakih olup olmamasına göre değerlendirilmiştir. Sahabeleri üçe ayırmıştır. Fakih sahabeler, fakih olmayıp bilinen sahabeler ve bilinmeyen sahabeler. Ona göre ilk grup sahabenin sözleri bağlayıcıdır. Çünkü hem konuları biliyor hem de fıkhediyor. İkinci grup sahabeye Ebu Hüreyre örneğini veriyor. Bu grup sahabenin naklettikleri bilgilerin re'y ve içtihad ihtiyacı var. Bu tarz çok hadis rivayet eden sahabeler de hadis taraftarlarının favori sahabeleridir.

İrsal ve isnad.

İsa b. Eban'ın haber teorisinde ki diğer bir aşama isnaddır. Ona göre mürsel haber müsnedden daha güvenilir. Bahsettiği irsal, sahabe, tabiin ve tebe-i tabiin ile sınırlıdır. Bu üç nesilden sonraki irsal şartı için ilimde, fıkıhta ve re'yde kuvvetli kişi şartı arar. İlk nesilde sahabenin peygamberin emir ve yasaklarını aktarması isnad değil irsaldi. Bu irsal yöntemini Medine ve Kufe ekolleri de kabul etmiştir.

Metin analizi.

Haber teorisinde son olarak Hz. Peygamberden aktarılan bilginin metin kritiğinin yapılması gerekliliğidir. İsa b. Eban bir metni aktaranın hal ve kişilik incelemesi ve aralardaki kopukluklara dikkat etmeden ahad haberi sadece isnadı sağlam diye delil olarak kullanılması doğru bulmaz. İsnadda olan sorunlar gibi metinde de sorunlar olabilir. Bu sorunları şöyle sıralar: a- Haber, sabit ve meşhur sünnetle gelişmesi. b- Kur'an'a aykırı olması. c- Umumu'l-belva olması gereken bir haberin ferdi gelmesi. d- Rivayetin yaygın uygulamaya ters düşmesi yani şaz olması.

İsa b. Eban rivayet edilen bilgilerin doğruluğunun tesbiti için bazı esaslar belirlemiştir. Ona göre, isnad tek başına güvenli bir yöntem değildir. Gelen haberin anlamının bozulma ihtimaline binaen haberin belirli bir zümre içinde aktarılması gereklidir. Bu zümrede fıkıh, re'y ve içtihat bilgisi olan yorum ve kişisel yargılardan oluşan bir haberi ayırt edebilme bilgisi olan kişilerden oluşmalıdır.

Hanefi usulü hakkında ilk ve en önemli kaynak Cessas'ın (370/981) el-Fusul 'üdür. Cessas bu eserinde Hz. Peygamberin rolü hakkında Hanefi sünnet teorisini kurduğu kabul edilen bir isim olan İsa b. Eban'ın (221/836)

görüşlerini özetlemiştir.

2-Klasik Dönem

Cessas H. 4. yüzyılda tam teşekküllü fıkıh usulü kitabı el- Fusul 'ü telif etmiştir. Kitabında İsa b. Eban'dan ve hocası Kerhi 'den (340/951) bolca alıntı yaparak Irak Hanefiliği için çok önemli bir eser meydana getirmiştir. Cessas'ın talebesi es-Saymeri (436/1044) 'de Mesailü'l- Hilaf fi- Usulü'l- Fıkh adlı eseriyle hocasının kitabını özetlemiştir.

Irak Hanefi geleneğini Orta Asya'ya taşıyan Debusi (430/1038) 'nin Takvimü'l- Edille' si de Hanefi usulü için önemli kitaplardan sayılmıştır. Hatta Serahsi (483/1090) ve Pezdevi (482/1089) ondan etkilenecek eser yazmışlardır. Pezdevi'nin eseri bundan sonraki süreçte etkili olmuştur.

Haber Teorisinin Klasik Yapısı Ortaya Çıkıyor: Debusi

Debusi (430/1038) Buhara'da Irak Hanefiliğini yeniden canlandırmış, furu fıkhın yanında, mezhepler arası mukayese, fıkıh teorisi, tasavvuf, kelam ve felsefe ile ilgilenmiştir. Fıkıh teorisi ile ilgili yazdığı eser alanında öncü olmuş haleflerini etkilemiştir. Cessas ile Debusi' nin eserleri karşılaştırıldığında, Cessas edille-i şer'iyenin sıralamasına tabi kalarak önce kitabı işlemiş ve bu bölümde dil tartışmalarına değinmiştir. Daha sonra haber teorisi, icma ve kıyası ele almıştır. Debusi ise, sıralamada değişiklik yapmıştır. Fıkıh usulünün konularının ana düşüncesi olan hüccet üzerinde yoğunlaşmıştır. Ona göre hüccet, akli ve şer'idir. Akli ve şer'i deliller ise, ilmi gerektiren ve ilmi mümkün kılan olarak ikiye ayrılır. Şer'i ilim gerektiren bölümde, muhkem ayet, rasulün sözü, mütevatir haber, icma; şer'i ilmi mümkün kılan bölümünde ise, müevvel ayet, muhassas amm, ahad haber, kıyas konularını işlemiştir.

Klasik Fıkıh Teorisinin İki Otorite İsmi: Serahsi ve Pezdevi

Serahsi (483/1090) ve Pezdevi (482/1089) Hanefi usul geleneğinde Debusi çizgisini sürdürmüşlerdir. Debusi, klasik Hanefi düşüncesine son halini veren bu iki âlimin ve bu teorinin kurucu ismi Cessas arasında bir geçiş noktası olduğu aşikârdır. Serahsi yazdığı el-Usul adlı eserinde Debusi' nin sisteminde gitmiş ve konuları daha detaylı anlatarak Hanefi fıkıh usulünün nasıl anlaşılması gerektiği konusunda otorite olmuştur. Pezdevi ise, konuların tertibi ve sistematiklik açısından yeni bir tarz geliştirerek el Usul adlı kitabını meydana getirmiştir. Bu iki ismin başarıya kavuşmasında ki sır Hanefi usulün 5. yüzyıldan itibaren sünni iki ekolle Eş'arilik ve Maturidilikle uyumlu olmasıdır.

Pezdevi, klasik Hanefi teorisine son noktayı koyan kişidir. Aynı zamanda yaşadığı ve aynı hocadan ders aldığı Serahsi Hanefi teorisine hangi katkıda bulunmuşsa o da büyük oranda bu katkıları yapmıştır. İlave olarak Pezdevi, eğitim ve öğretimin yaygınlaştığı o dönemde fıkıh usulünü sunma meselesi üzerine eğilmiş ve kitabının düzenini bu bilinçle hazırlamıştır.

Pezdevi el-Usul adlı fıkıh usulü kitabında daha önceki usulcülerin "haber" başlığı attığı bölümü "sünnet" başlığı altında incelemiştir. O dönemde Hz. Peygamberin söz, fiil ve takrirleri olarak anlaşılan sünnet kavramını kullanması o dönemin dil yapısına tabi olduğunu göstermektedir. Ayrıca er-Risale ' de sünnetle hadisi aynı manada değerlendiren İmam Şafi'nin bu görüşünün kabul edildiğini göstermektedir.

Pezdevi Hz. Peygamberden gelen rivayetleri açıkça vahiy olarak değerlendirmiştir. Kur'an'ı değerlendirirken kullandıkları konuları sünnet konusunda ve sünnetin değerlendirilmesinde kullanır. Bu ifadelerde Hanefi usulünün hadisçilerin söylemlerini tamamen kabul ettiğini göstermektedir.

Kelamcı-Usul Yazarları ve Haber Teorisinde Alternatif Arayışlar

Hicri 5 yüzyılda fıkıh usulü alanında klasiklerin oluşturulduğu dönemde kelam ilmi henüz oluşum evresindeydi. Bu tarihe kadar fıkıh ekollerinde kelami bir düşünce hâkim olmamıştı. Farklı kelami düşünceye sahip kişiler aynı fıkıh ekolünde bulunabiliyordu. Bu durum bütün mezhepler için geçerliydi.

Kelami usulü benimseyen Hanefiler 6. yüzyıldan itibaren eser vermeye başlamışlardır. İlk isim Ebu'l-Yüsr el-Pezdevi' dir (493/1089). Kitab fih Ma'rifetü'l-Huceci's-Şer'iyye adlı kitabı günümüze ulaşmıştır ve bu kitapta Buhara ekolünü bildiği ama tarzını her zaman tasvip etmediği dikkat çekicidir. Ebu'l-Yüsr el-Pezdevi bu usul kitabında, haber yerine sünnet kelimesini kullanmış ve mütevatir tanımında hadisçilerin yaklaşımını esas almıştır. Meşhur hadislerin kesin bilgi ürettiğini ve ahad haberin kabul edilmesi gerektiğini vurgulayarak Mutezile ile Hanefi saflarını iyice ayırmıştır. İlk dönemde üzerinde çok durulan Ebu Hüreyre meselesine de hiç değinmemiştir.

Alaaddin Semerkandi (539/1125) Mizanü'l-Usul adlı eserine de Mutezile karşıtı söylemi devam ettirmiştir ve Hanefi usulünün kelimadan ayrı düşünülemediğini savunmuştur. Eserinin haber bölümü hocası Pezdevi'nin eserine benzetmekle birlikte kelami yorumlar ve klasik teoriye eleştiriler barındırmaktadır. İsnad-dışı eleştirilerin bazısını kabul eder ve değerlendirir, hocası gibi Ebu Hüreyre' ye ait eleştirilere değinmez.

El-Esmendi (552 /1157) Bezlü'n-Nazar fi'l-Usul adlı eserini Semerkantlardan farklı olarak Ebü'l Hüseyin el-Basri'nin usulü el Mutemed' den etkilenerek yazmıştır. Esmendi kitabının haber bölümünde Hanefi bakış açısıyla Mutezile yaklaşımını karıştırarak yeni bir usul oluşturmaya çalışmıştır.

3-Klasik Sonrası Dönem

İslam tarihinde medreselerin açıldığı bu dönemde fıkıh usulü eserlerinin konunun ayrıntılı bir şekilde değil bütün konuların açıklandığı daha kısa anlatımın olduğu ders kitaplarına dönüştüğü dönemdir. Pezdevi'nin usulü bu dönemde önemli bir kaynaktır. Bu dönem eserlerinin incelenmesi iki aşamada yapılmıştır.

Hâkim gelenek. Klasik dönem usulüne ait olmasına rağmen Pezdevi'nin(493/1099) Marifetü'l- Huceci's-Şer'iyye adlı eseri bu dönemde tüm konuları ayrıntıya inmeden ele almasıyla ve tertip bakımından güzelliği ile pek çok şerhlere konu olmuş bir eserdir. Üzerine şerhler yazılan bu döneme ait önemli eserler şunlardır. Ahsikesi' nin (644/1247) el- Müntehab fi- Usulü'l- Mezheb'i , Nesefi'nin (710/1310) Menaru'l- Envar fi-Usulü Fıkh 'ı, Sadrüşşeria'nın (747/1310) et- Tenkih'i ve şerhi et-Tavdih'i , Ömer Habbazi'nin (691/1291) el-Mugni 'si, Molla Hüsvrev'in (885/1480) el- Mirkat ve Molla Fenari'nin (893/1488) Fusulü'l- Bedayi 'dir.

Uzlaşma arayışı. Hanefi geleneğin sünni mezheplerle uzlaşma çabası olarak görülen bu dönemde Maturidilik etkin rol oynamıştır. Bu çabalar sonucunda Hanefi geleneğini temsil eden bazı eserler ile Şafii geleneğin bazı eserleri uzlaştırılmış ve ortaya yeni sentez kitaplar çıkmıştır. İbnü's- Saati'i (694/1294) Pezdevi'nin usulü ile Şafii el-Amidi'nin (631/1234) el- İhkam 'ını temel alarak Bediü'n-Nizam el- Cami' Beyne Kitabeyi'l-Pezdevi ve'l-İhkam adlı eseri yazmıştır. İbn Hümmam'da Hanefi ve Şafii fıkhını birleştiren et-Tahrir fi-Usulü'l-fıkh el-Cami' beyne İstilaheyi'l-Hanefiyye ve's-Şafiiyye kitabını yazmıştır. Moğol saldırıları sonucunda oluşan müslümanların birliği siyaseti fıkhı da yansıtmış Hanefiler bundan sonra Ehl-i Hadis literatürüyle yakından ilgilenmişlerdir.

Evrensel El Kitapları: Muhtasarlar

Hicri 7. asırda ve sonraki dönemlerde, olgunlaşmanın ardından elde edilen birikimin özlü ve daha derinlikli bir tarda sunumu söz konusu olmuştur. Bu dönemde yazılan muhtasarlar da, konu tartışmadan daha edebi ve veciz bir biçimde anlatılmıştır. Yine bu dönemde yazılan şerhler ders kitabı niteliğindedir.

Muhtasarlarda Haber Teorisi

Nesefi' nin el-Menar' ın da ve Ahsikesi' nin el-Müntehab' ın da haber teorisi Pezdevi' de olduğu gibi incelenmiştir. Nesefi eserinde Pezdevi'ye aynen izlerken, Ahsikesi' de tertip açısından biraz farklılık vardır. Sünnet kısmını müsned ve mürsel olmak üzere ikiye ayırmış, müsned başlığı altında haberi mütevatir, meşhur ve ahad olarak incelemiştir. Habbazi'nin (629/1232) el-Mugni 'si bu dönemin en detaylı eseridir ve Serahsi' nin bir özetidir. Haber bölümünü hocası Ahsikesi gibi düzenlemiştir. Sadrüşşeria' nın (747/1346) et- Tavdih'i ise, Eş'ariliği eleştirir bir tarda eseri yazılmıştır.

Muhtasar eserlerin bir diğer özelliği de sünnet metnin de dilsel kurallar açısından incelenmesidir. Bu dönem fakihleri kitaplarının sünnet kısmında bu konuyu ele alırlar. Muhtasar metinlerde, Hz. Peygamberin otoritesi klasik dönemden daha fazla hadis taraftarlarına yaklaşıldığı görülmektedir. Bu da Hanefilik usulünde ideolojik konulara daha fazla önem atfedildiğinin ispatıdır.

Şerhler ve Klasik Haber Teorisi

Bu bölümde Pezdevi metninin en bilinen şerhi Abdülaziz Buhari'nin (730/1330) Keşfü'l-Esrar adlı eseri incelenmiştir. Abdülaziz Buhari bu eserin sünnet bölümünde öncelikle Pezdevi'nin haber kelimesi yerine sünnet kavramını kullanmasındaki sebepleri açıklar. Ona göre sünnet kelimesi haber kelimesinden daha kapsayıcıdır. Yine bu bölümde Pezdevi'nin dil konularının sünnete de uygulaması hakkında fikirlerini sunar. O da Kur'an'a uygulanan dil ile ilgili kuralların sünnete de uygulanması gerektiğini düşünür. Resulden aktarılanların sanki onun ağzından çıktığı gibi aktarıldığını düşünür. Öte yandan Allah Resulünün sözlerinin Kur'an gibi olmadığını anlatır. Bu konunun içeriğinde de sünnet diye tabir ettikleri malzemenin naklen geldiğini sıklıkla ifade eder.

Abdülaziz Buhari'nin klasik Hanefi haber teorisi üç başlık altında ele alınmıştır.

Ravi' nin fakih olması

Mürsel haberler ve sahabenin adaleti

Rivayetlerin isnad-dışı ölçütlerle değerlendirilmesi

Ravinin fakih olması. Hanefi klasik teorisinin en önemli özelliği ravinin re'y ve içtihat ehli olma konusuydu. Rivayet ilk dönem ilim ehli tarafından kabul görmüşse ravi önemli değildi, çünkü selefin rivayeti kabulü o bilginin sıhhatine delildir. Ama ravinin bilinmesi ve o hadisin selefin ileri gelenlerince reddedilmesi klasik Hanefi haber teorisinde ravinin fakih olmamasından kaynaklanan bir yanlış anlama olarak değerlendirildi.

Bu kitabın yazılma amacı, Cessas ile başlayıp modern zamanlara kadar devam eden fıkıh usulü metinlerinde Hz. Peygamber'in otoritesinin fıkıh kaynağı olarak nasıl algılandığının ve bu algıdaki değişikliklerin araştırılmasıdır.

Mürsel haber ve sahabe. Abdülaziz Buhari, Pezdevi'nin kitabına yaptığı şerhte, mürsel haberlerin kabulünde sahabe mürsellerinin kabul edilme fikri olduğunu söyler. Sahabe mürsellerinin kabulünde ise onların adil olduğu düşüncesi vardır. Hadisçiler ise sahabe söz konusu olduğunda isnadı devre dışı bırakmışlardır. Hanefilere göre de adil olması şartıyla, sahabe ve diğer nesil arasında fark yoktur. Fakat zamanla Hanefi cemahta ki değişimin etkisi mürsel hadiste de görüldü. Bu dönemde yazılan metinlerde mürsel haber tartışması yerine mürsel haberin kabulü ve reddi şeklinde bir durum ortaya çıktı.

İsnad dışı eleştiri meselesi. Klasik Hanefi teorisinde ahad haberlerin isnad dışı bir kritere tabi tutulmaması için dört şart vardı. Bunlar, ahad haberler kitap ve sünnetin genel kaidelerine aykırı olmayacak, umumu'l belvaya aykırı olmayacak ve sahabe arasında bilinecek. Abdülaziz Buhari bu şartlardan ilk iki sırada olan Kur'an ve sünnete arz meselesini meşhur Buhari'den alıntı yaparak delillendirir. Son iki şartı açıklarken sünni âlimlerin çoğunluğunun bu iki şartı kabul etmediğini anlatır. Ayrıca bu son iki şart ile reddedilen haberlerin başka bir delille reddedildiğini yönünde açıklama yapar.

Eklektik (Memzuc) Usul Yöntemi ve Hanefi Haber Teorisi

İbnü's-Saati ve İbnü'l-Hümmam.

Bağdat'ta Saymeri' den sonra fıkıh usulü konusunda 7. asra kadar eser kaleme alınmamıştı. Bağdat Mustansırıyye medresesi müderrisi İbnü's-Saati Bediü'n-Nizam el-Cami' Beyne Kitabeyi'l-Pezdevi ve'l-İhkam adlı eserini Pezdevi ve diğer bir usulün karşılaştırılması tarzında yani memzuc tarzda yazmıştır. Şafii-Eş'ari âlim

Amidi'nin (631/1233) usul eseri sistematikinde ve kelami görüş olarak Eş'ariliği benimseyerek bu eserini meydana getirmiştir.

Bu eserde İbnü's-Saati, klasik sonrası Hanefi yaklaşımını sergilemekte kalmamış, Şafii-Eş'ari görüşlere daha da yaklaştığı görülmektedir. O kitabını Amidi gibi, öncüller, sem'î deliller, hükümler, tercih olarak dörde ayırmıştır. Haber teorisini de deliller bölümünde incelemiştir. Klasik Hanefi üçlü taksimini yapmadan mütevatir ve ahad haberi anlatmıştır. Meşhur haberi ahad haberde bir unsur olarak değerlendirmiştir. Ayrıca hadisçilerin sahabe tanımını benimser ve sahabeye ayrıcalıklı bir konuma oturtmuştur. Ravilerin fakih olması ve kıyas hakkında Hanefi görüşünü eleştirmiştir. İsnad-dışı eleştirilerde Pezdevi'ye katılmıştır.

Memzuc yöntemde yazılan diğer eser ise, İbnü'l-Hümmam' ın el-Tahrir' dir. Şafii ve Hanefi usulü karıştırmıştır. Hâkim Hanefi usulünden çıkarak uzlaşmacı eğilim sergilemiştir.

SONUÇ

Hiz. Muhammed' in risaleti ve söylediklerinin hak olduğu konusu tartışılmaz ancak onun dini otoritesi Kur'an'dan farklıdır. Hiz. Muhammed'in sözleri yazılı bir metin olarak bize aktarılmadı. Bu haberler kişilerin sözlü ifadeleriyle olmuş, onun sözlerini, fiillerini ve o dönemin yaşam tarzını bize bildirmişlerdir. İslam fıkıhçıları haberi iki şekilde değerlendirmişler. Topluluğun bildirdiği mütevatir ve bireylerin bildirdiği ahad haberler. Mütevatirler kesin delil sayılırken ahad haberler ise, ameli alanda delil sayılmışlar.

Hanefi fıkıh usulü tamamlanan bir oluşumun anlamlandırma çabasından ibarettir. Hadisçiler ise hadisleri toplayıp tedvin ettiler. Bu hadisler vahiy gibi okunmaya başlandıktan sonra fıkıhçıların ürettiği hükümlerin bu hadislere uygunluğu test edilir hale geldi. Fıkıhçılarda dayanaklarını sabitleyecek teoriler geliştirdiler. İki tarafta birbirlerine denge unsuru olmuşlardır. Artık şu soru zihinlere gelmişti. İlk delil Kur'an'ı Kerim bizzat elimizde ikinci delil olan hadislerde tedvin edildiğine göre neden yeni bir fıkıh oluşturuyoruz? 18. Yüzyılda Hindistan alt kıtasında, Arap yarım adasının güneyinde, kuzey Afrika'da Şah Veliyullah Dehlevi, Şevkani, Muhammed b. Abdulvehhab gibi isimleri ihya projelerinin etkisi bugünde devam etmekte. İslam âleminin bin yıllık bir kazancı olan mezhepler gibi fıkıh kurumlara bakış açısı değişmiştir. Bu tarz fikirlerin külliyen zararları olmadı. Atalete düşen beyinleri eski düşünce dünyasına ulaştıracak vesileler olarak algılanması sağlanmalıdır.

Hanefi haber teorisinin zamanla geçirdiği değişim ve bu oluşumun ilk evresinde ki dönemde fikirlerin özgürce dile getirilmesi dikkate değer bir diğer konudur. Klasik dönemde haber teorisinin önemine binaen tekrar yapılandırıldığını gördük. Klasik dönem sonrasında ise durumu koruma çalışmalarına değindik. Son dönem batı etkisindeki dönüşümler içinde yeni okumaların yapılması gerekmektedir.